

André Raymond ve Osmanlı Dönemi Arap Kent Tarihçiliğine Bakış

Namık Sinan TURAN*

Öz

André Raymond Osmanlı tarihi araştırmalarında özellikle Arap bölgeleri ve kentleri üzerine çalışmalarıyla katkılar sağlamış, yeni bir yaklaşım geliştirmiştir. Yazdığı eserlerde bugüne kadar ihmal edilmiş bir sahayı Arap kentlerinin Osmanlı döneminde toplumsal ve ekonomik gelişimini aydınlatmış, oryantalist yaklaşımın geliştirdiği önyargıları sorgulamaya açmıştır. Arap kentlerini yalnızca fiziki dokusuyla değil, kültürel ve toplumsal boyutuyla da incelemeye alan Raymond, başta Kahire olmak üzere Halep, Şam ve Kuzey Afrika kentlerini ticari, siyasi ve günlük yaşam unsurlarıyla resmetmeye çalışmıştır. Osmanlı idaresinin geliştirdiği kurumları, yerleşik politik kültür ve yöneticileri uzun soluklu bir mesainin sonucu olarak yeniden değerlendirmiştir. Bu yazıda Fransız tarihçi André Raymond'un çalışmalarının uzmanlık alanına olan katkısı ve sonuçları tartışılmaktadır.

Anahtar Sözcükler: Arap Kentleri, Osmanlı, Mısır, Kethüda, Yeniçeri.

André Raymond and a View on Arab Urban History in the Times of the Ottoman Empire

Abstract

The historian André Raymond developed a new approach in the Ottoman studies and made significant contributions with his studies on Arab regions and cities. In his works he sheds light on topics previously neglected, such as the social and economic development of Arab cities during the Ottoman period, thus triggering a critical discussion on the prejudices with had emerged together with an Orientalist approach. Raymond does not only restrict himself on the physical aspect of Arab cities, but also takes cultural and social aspects into consideration. Hereby, he tries to illustrate the daily life, trade and politics of cities in the Maghreb, such as Halab, Damascus and, in particular, Cairo. In this essay French historian André Raymond's works and his contributions to his field is discussed.

Key Words: Arab Cities, Ottoman, Egypt, Katkhoda, Janissary.

*Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü.

Namık Sinan Turan, "Andre Raymond ve Osmanlı Dönemi Arap Kent Tarihçiliğine Bakış", Ortadoğu Etütleri, Cilt 2, Sayı 2, Ocak 2011, ss.169-190.

أندريه رايموند ونظرة الى التاريخ العربي للمدن في العصر العثماني

نامق سنان توران

خلاصة :

استطاع اندريه رايموند ان يضيف الكثير من الاضافات الى الابحاث التي تتناول التاريخ العثماني وبصورة خاصة فيما يتعلق بالمناطق والمدن العربية مطورا في هذا المجال اسلوبا جديدا في تلك الأبحاث. اذ يتناول هذا المؤرخ في مؤلفاته التي اصدرها حتى اليوم ميدانا من ميادين البحث لم يتم التطرق اليه بصورة وافية، ألا وهو التطور الاجتماعي والاقتصادي للمدن العربية أبان العهد العثماني، فاتحا المجال لمناقشة موضوع الأحكام المسبقة التي اتى بها المستشرقون في كتاباتهم. ولا يقتصر هذا المؤرخ على النسيج المادي والعمراني لتلك المدن، بل يتناول بالبحث التركيب الاجتماعي والثقافي لها، راسما صورة دقيقة حول اوضاعها التجارية والسياسية وعناصر الحياة اليومية في تلك المدن التي تأتي على رأسها مدينة القاهرة اضافة الى مدن حلب ودمشق ومدن افريقيا الشمالية. ويتناول بحث رايموند، الذي جاء نتيجة دراسة مستفيضة ومتعمقة واعادة تقييم، المؤسسات التي طورتها الادارة العثمانية والسياسة الثقافية المتأصلة في تلك البقاع والاداريين فيها. ويوضح لنا الكاتب في هذا المقال ما استطاع المؤرخ الفرنسي اندريه رايموند ان يضيفه الى هذا الموضوع الذي هو مجال اختصاص هذا المؤرخ اصلا.

الكلمات الدالة : المدن العربية ، العثمانيون ، مصر ، كتحدا ، الانكشارية

Araplarla Türklerin uzun soluklu ortak tarihleri birçok yönleriyle henüz aydınlığa kavuşabilmiş değil. Erken dönemlerle ilgili konular daha fazla ilgi görmüşse de¹ 16. yüzyıl sonrasında Osmanlı idaresi altındaki süreç çok boyutlu araştırmalara gereksinim hissetmektedir. Osmanlı Arap ilişkilerinin tarihsel zemininin henüz istenilen boyutlarda araştırmalara konu olmamasında birçok neden etkili görülebilir. Her iki tarafta da hoş anılar bırakmayan, 19. yüzyıldaki süreç, ciddi bir kırılma olan 1916 ve sonrasında yaşananlar –her ne kadar tüm Araplarla ilişkilendirilemezse de- gerek Araplar gerekse Türkler arasında travmatik bir bakış açısına neden olmuş, önyargılı bu tavır araştırmalara yansımıştır. Osmanlı sonrası sömürge yönetimlerinin Arap kültürel yaşamı üzerindeki etkileri, bağımsızlık olgusunun ardından ulus devlet inşa sürecindeki yaklaşımlar Arapların Osmanlı geçmişine yönelik olumsuz bir yaklaşım geliştirmelerine neden olmuştur.² Benzer bir yaklaşım cumhuriyet Türkiye'sinin akademik yaşamında da kendini hissettirmiştir. Bu dönemde Arap kültür ve edebiyatına dair Ahmed Ateş gibi uluslararası tanınmışlığı olan doğubilimciler yetişmişse de bu ilgi daha çok filoloji alanıyla sınırlı kalıp, bunun tarihçiliğe yansması daha sınırlı olmuştur.

Araplar ve Türkler arasındaki önyargılara karşın Batı akademisi bölgesel düzeyde de olsa Osmanlı dönemi Arap ülkelerinin durumuna dair araştırmaların öncüsü durumundadır. Örneğin Mısır söz konusu olduğunda Stanford Shaw'ın çalışmaları kullanılan yöntem ve yaklaşım olarak hala değerlerini korumaktadır.³ İlk çalışmalarda daha geniş bir perspektifle uzun bir zaman diliminin araştırma konusu yapıldığı görülmektedir.⁴ Türkiye'den Salih Özbaran'ın çalışmaları özellikle konuya dair yabancı arşivleri de kullanması nedeniyle ciddi katkılar sağlamıştır.⁵ Son yıllarda Osmanlı döneminde Arap ülkelerinin sosyo-politik durumuna dair yapılmış çalışmalar arasında Jane Hathaway'ın eseri kimi noktalardaki eksiklerine karşın yeni bir bakış getirmiştir.⁶

1 Türklerin Araplarla ilk teması İslamiyet'le karşılaşma sürecine bağlı olarak incelenmektedir. Bu konuda şu temel kaynaklara ve bibliyografyalara bakılabilir. H. A. R. Hamilton Gibb, *Orta Asya'da Arab Fütubatu*, (Türkiyat Enstitüsü Yayınları, 1930); Hakkı Dursun Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1967); Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, (Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1998); Zekeriya Kitapçı, *Araplar'ın Türkistan'a Girişi*, (TDAV Yayınları, İstanbul 2000).

2 Konuya dair bkz. Karl Barbir, "1945 Sonrası Arabistan'da Osmanlı Tarihi Çalışmaları", Kemal Karpat (ed.), *Osmanlı Geçmiş ve Bugünün Türkiye'si*, (Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2004), 403-414; ayrıca Lübnan örneğinde bir tahlil için Vacih Kavtarani, "20. Yüzyılın İlk Yarısında Lübnan'da Milliyetçi Düşünce ve Osmanlı İmgesi", *Osmanlı Geçmiş ve Bugünün Türkiye'si*, s. 381-401; M. Tufan Buzpınar, "Arapların Osmanlıya Bakışı", *İzlenim*, sayı 35-36, (1996.), ss.63-65.

3 Stanford J. Shaw, *The Financial and Administrative Organization and Development of Ottoman Egypt 1517-1798*, (Princeton University Press, 1962).

4 P. M. Holt, *Egypt and the Fertile Crescent 1516-1922*, (London: Longmans, 1966).

5 Bunların bir kısmının toplandığı dikkat çekici bir çalışma olarak bkz. Salih Özbaran, *The Ottoman Response to European Expansion; Studies on Ottoman Portuguese Relations in the Indian Ocean and Ottoman Administration in the Arab Lands During the 16th Century*, (İstanbul: ISIS Press, 1994).

6 Jane Hathaway, *The Arab Lands Under Ottoman Rule, 1516-1800* (London: Pearson Longman, 2008); kitabın Türkçe'deki tanıtımı için bkz. Salih Özbaran, "Sömürü" ile "Pax-Ottomana" Arasına Sıkıştırılmış Bir Konu: Osmanlı Yönetiminde Arap Ülkeleri", *Toplumsal Tarih*, Cilt.25, Sayı 189, (Eylül 2009), ss. 12-21.

Osmanlı dönemi Arap dünyasının sosyal ve ekonomik tarihine dair çalışmalar arasında özellikle kent tarihçiliği perspektifinden bakıldığında André Raymond'ın yapıtlarının özel bir yere sahip olduğu görülmektedir. Raymond'ın çalışmaları daha yoğun olarak Osmanlı dönemi Arap kentlerinin 16-18. yüzyıllarına eğilse de, Mısır esas noktayı oluşturmaktadır. Bu konudaki en ünlü yapıtı *Artisans et commerçants au Caire au XVIIIe siècle* 1974 yılında yayımlanmıştır. Özellikle Kahire üzerine yaptığı çalışmalarla kent tarihi araştırmalarına önemli katkılar sağlamıştır. Bu konuda *Les marchés du Caire* (with G. Wiet), *Le Caire* (1979, 1993), *Le Caire des janissaries* (1995), *Egyptiens et Français au Caire, 1798-1801* (1998) adlı kitapları ilk akla gelenlerdir.

Raymond'un özelliği akademik yaşamının erken dönemlerinden itibaren Ortadoğu'nun Osmanlı geçmişi üzerine eğilmiş olmasıdır. Bölgeyi yakından tanınması, kaynak kullanımındaki çeşitlilik ve orijinal yaklaşımları ona alanında ayrı bir yer kazandırmaktadır. Osmanlı dönemi Arap şehirlerinin en önemli uzmanı olmasının yanında bir diğer dikkate değer yönü ise Ortadoğu'ya olan ilgisinin çalıştığı dönemle sınırlı kalmamasıdır. Raymond aydın duyarlılığı içinde bölgedeki gelişmeleri yakından takip eden ve aktivist kimliğini koruyan bir akademisyendir. Sorbonne Üniversitesi'ndeki genel tarih eğitiminin ardından Tunus'a giderek burada bir süre yerel bir okulda ders veren Raymond, bölgedeki Fransız sömürgeciliğinin olumsuz etkilerini ve bağımsızlık mücadelesinin gelişim sürecini bizzat gözlemlenmiştir. Fransa'ya dönüşünde çalışma konusuna karar vermiştir.

Charles-André Julien, H.A.R. Gibb ve Albert Hourani gibi tanınmış Şarkiyatçılardan yararlanan Raymond 1954 yılında Oxford'da doktora tezini tamamladı. Aynı yıl Şam'daki Fransız Enstitüsü'nden aldığı bursla burada bir yıl Arapça tahsili gördü. Bu süreçte, Mısır, Suriye, Lübnan ve Filistin'de gezilerini sürdürerek bölgeyle bağına güçlendirdi. Bir yıl sonra Kahire'deki Fransız Enstitüsü'nde çalışmalarını sürdürdü. Burada özellikle Tunus ve Mısır üzerine yoğunlaştı. Kahire'deki iki yılı Tunus Üniversitesi ve University of Bordeaux yılları izledi. 1966-1975 yılları arasında Şam'daki Fransız Akademisi'ni yönetti. İlk önemli çalışmalarını bu dönemde kaleme aldı. 1977'den 1988'e kadar olan dönemde Aix en Provence'de görev yaptı. Harvard (1981) ve Princeton'daki (1988 ve 1990) çalışmalarının yanında University of Provence'deki *Centre de Recherches et d'Etudes sur les Sociétés Méditerranéennes'in* (1984-88) yöneticiliğini üstlendi. Aralarında *Institut de Recherches et d'Etudes sur le Monde Arabe et Musulman*, *Institut du Monde Arab de Paris*, *Association Française pour l'Etude du Monde Arabe et Musulman*, *European Association for Middle Eastern Studies* gibi prestijli kurumların bulunduğu akademik merkezlerde kuruculuk, başkanlık ya da yöneticilik vasıflarıyla görev yaptı.

Raymond'ı Osmanlı dönemi Arap şehir tarihçiliğinin maestrosu haline getiren çalışmaları uzun döneme dayalı titiz araştırmaların ürünü olarak yine bu dönemde ortaya çıktı. Kahire'yi incelediği araştırmalarını 1980'li yıllarda daha geniş boyutlu çalışmalar izledi. Sırasıyla *The Great Arab Cities, An Introduction* (1984), *Grandes villes arabes a l'époque ottomane* (1985), *La ville arabe, Alep, a l'époque ottomane* (1988); *Arab Cities in the Ottoman Period* (2002) ve *Tunis sous les Mouradites* (2006) isimli kitapları yayımlandı.

André Raymond ile ilgili sıkça ifade edilen gerçeklerden biri de kendisini akademik yaşamın içine kapayarak realiteden ve güncel gelişmelerden kopmasıdır. II. Dünya Savaşı'nın ardından Şam'da Fransız Enstitüsü'ndeki görevi sırasında Suriye'deki gelişmeler hakkında basında yer alan ilk yazılarını sonraki dönemde Tunus ve Cezayir'in bağımsızlık mücadeleleri sırasında sürdürmüş, Fransız kamuoyunu buradaki gelişmeler ve nedenleri hakkında bilgilendirmiştir. Aynı tavrı 1956'da Süveyş Krizi sırasında da ortaya koymaktan çekinmediği görülmektedir.

Çalışmalarında birincil kaynakların yanında şehrin gündelik yaşamını farklı boyutlarıyla gözler önüne serecek seyahatnameleri, mahkeme kayıtlarını, fiziki çevreye dair arkeolojik kalıntıları da geniş ölçüde kullanması erken Modern çağların Arap kentlerini yalnızca ekonomik yönleriyle değil, toplumsal açıdan da son derece renkli bir doku içinde soluk alıp veren bir havada resmetmesine imkan sağlamıştır. Bu yönüyle Albert Hourani gibi ustaların ve Nelly Hanna gibi genç kuşak tarihçilerin de takdirini toplamıştır. Fransız Annales Okulunun yöntemlerini Arap şehir tarihi araştırmalarına uygulayan Raymond, çok sayıdaki katkı sağlayıcı bilimsel yayınının karşılığında Ortadoğu'dan ve Batı'dan ödüllere layık bulunmuştur.⁷ Kendisi için ayrıca öğrencileri ve meslektaşlarının makalelerinden oluşan bir de armağan kitabı hazırlanmıştır.⁸

Arap şehir tarihçiliği söz konusu olduğunda André Raymond'un hiç şüphesiz en önemli katkısı bu güne kadar gelen bazı yanlış algılamaların ve önyargılı yaklaşımların düzeltilmesini sağlamasıdır.⁹ Bunlardan ilk dikkati çeken Osmanlı fetihlerinin Arap şehirlerinde gerilemeye ve sosyo-ekonomik bir durgunluğa neden olduğu şeklindeki genel kabulünün sorgulanmasıdır. Raymond'un eserlerinde bu iddia tartışılmaya açılmakta, yeniden düşünülmektedir.

7 Bunlar arasında Lewis Galantieri Ödülü (2002), merkezi İstanbul'daki IRCICA'nın ödülü (2003), Giorgio Levi Della Vida ödülü (2004), merkezi Amman'da bulunan International Council of the World Congress for Middle Eastern Studies'in verdiği ödül (2006) ve Beyrut American Üniversitesi'nin verdiği ödül (2007) ilk akla gelenlerdir.

8 Nelly Hanna ve Raouf Abbas (ed.), *Society and Economy in Egypt and the Eastern Mediterranean, 1600-1900; Essays in Honor of André Raymond*, (Cairo: American University in Cairo Press, 2005), s. 248

9 André Raymond, "Islamic City, Arab City: Orientalist Myths and Recent Views", *BRIMES 21-1*, (Durham, 1994), s. 3-19.

Raymond'un dikkat çektiği gibi 1516-1683 döneminde hatta daha sonraları imparatorluğun tebaası Tuna'dan Hint Okyanusuna ve İran'dan Magrib'e kadar aynı kanunlara ve idari organizasyona tabi olarak, aynı dili konuşarak ve aynı parayı kullanarak seyahat edebiliyordu ki bu gerçek büyük bir pazar için uygun zemini hazırlamaktaydı. İnsan ve malların bu kolay dolaşımı yalnızca dağ ve çöl gibi doğal şartlara veya yerel isyanlar ve göçebe saldırıları gibi güvensizliklerle engellenebiliyordu. Siyasi küçülme nedeniyle Kahire gibi bazı büyük kentlerin çektiği sıkıntılar düşünülüğünde bu büyük bir avantajdı.

Uluslararası ticari yollar üzerindeki şehirler büyük pazar avantajını sonuna kadar kullanacaklardır. Mısır ve Suriye'nin büyük şehirleri Avrupa, Asya ve Afrika bağlantı bölgelerinde olmanın avantajıyla hem Batı ülkelerinin mamul madde hem de Doğu ülkelerinin baharat ve dokumaları için dağıtım merkezi olacaklardı. Kahire, Kızıldeniz ve Hint Okyanusu'ndan gelen okyanus ticareti için standart bir aktarma merkeziydi. Halep ise karayollarının önemli bir parçasını kontrol ediyordu. 15. yüzyıl sonunda Avrupalıların Hint Okyanusu'na gelişleri bile Kahire'nin ticari gücünü uzun süre tehdit etmedi. Uzak ticaret Avrupa'nın büyük pazarlarına yönelmişse de İran ve Hindistan gibi daha yakın bölgelerle olan ticari ilişkiler esas itibarıyla Kahire ve Halep'in ticari kontrolünde kalmaya devam etti. Genel olarak Ortadoğu'nun büyük Arap şehirleri Osmanlı fethinin yarattığı olumlu şartlardan faydalandı ve Avrupalıların ticari saldırılarından pek zarar görmedi.¹⁰

Hindistan yolunun keşfi doğu mallarının akış yönünü birden değiştirmede. Kahire'deki büyük tüccarların hesaplarında baharat özellikle biber ticareti büyük rakamlar tutmaya devam etti. 17. yüzyılda hala 30'dan fazla ürün Doğudan geliyordu. 18. yüzyılda bu durum sarsıldığında Kahire elindeki kahve kozunu doğru kullanarak uluslararası ticaretteki karlı konumunu korudu. Osmanlı ülkelerinde bazen yasaklanan kahve aktif ticaret maddesi haline geldi. Yemen'den gelen 20 bin tonluk kahvenin yaklaşık yarısı Kahire yoluyla dağıtılıyordu. Bu miktarın 5 bin tonu imparatorluk içinde dağılıyordu (yalnızca İstanbul'un payı 1500 ton olarak kabul edilmektedir). 18. yüzyıl başlarında 2 bin tonluk kahve Fransa'nın Mısır'dan yaptığı tüm ithalatın yarısına işaret ediyordu. Aynı yüzyılın sonunda kahve ithalatı 300 milyon para ile değerlendirilirken bu Mısır'ın toplam ithalatının üçte biri demektir. Bu nedenle Kahire 18. yüzyıl başına kadar büyük uluslararası ticaret merkezlerinden birisi olmaya devam etti.¹¹

André Raymond'a göre Osmanlı döneminde Arap şehirlerinin gelişimi Osmanlı hakimiyetiyle gelen ekonomik kalkınmayla bağlantılıdır. Gelişme şehir-

10 André Raymond, "The Ottoman Conquest and the Development of the Great Arab Towns", *International Journal of Turkish Studies Cilt 1, Sayı.1*, (1980), s. 84-86

11 Raymond, *a.g.e.*, s. 86-87.

lerin fiziksel yapılarında olduğu gibi nüfus yapılarında da izlenebilmektedir. 16. yüzyılda Rumeli ve Anadolu'daki şehir hayatında başlayan gelişme süreci Arap şehirlerinde de benzer şekilde seyretmiştir. Son yıllardaki akademik araştırmalar Arap bölgelerindeki Osmanlı mimarisi ve kent gelişmesi konusundaki haksız hükümleri geçersiz kılmıştır.¹²

Türkiye'de Osmanlı dönemi Arap tarihine dair eserler son derece az olduğu gibi şehirlerin durumu söz konusu olduğunda bu durum daha da geri boyutadadır. Bununla birlikte Raymond'un çalışmalarının bazıları Türkçe'ye kazandırılmıştır. Bunlardan ilk dikkat çeken Robert Mantran'ın editörlüğünü üstlendiği Osmanlı Tarihi adlı çalışmanın Arap Eyaletleri bölümüdür. Burada yazar uzun yıllara dayalı araştırmalarının muhasebesi niteliğinde konuyu işlemektedir. Merkezle olan ilişkiler, yerel yöneticiler, vergilendirme, iktisadi durum gibi meseleler incelemektedir. Bunun yanı sıra Arap eyaletlerinin gelişmesi, yerel zorbalara ve taşralı hanedanların konumu, aralarındaki çatışma ve uzlaşma zeminleri ele alınmaktadır. Raymond burada yalnızca merkezi Arap eyaletlerini değil, Suriye, Irak, Musul, Bağdat'ın yanı sıra Cezayir, Tunus ve Trablusgarp'ı da konu edinmektedir.¹³ 16 ve 18. yüzyıllar arasında Arap eyaletlerinin durumu hakkında vazgeçilmez bir özet olan bu çalışmanın yanında asıl üzerinde durduğumuz yapıtlar doğrudan şehir tarihi üzerine yoğunlaşan *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri ve Yeniçerilerin Kahiresi* adlı çalışmalardır.

Osmanlı Döneminde Arap Kentleri Tarih Vakfı Yurt Yayınları arasından Ali Berktaş çevirisi olarak 1995'te yayınlanmıştır.¹⁴ Yazar kitabın Türkçe basımına yazdığı önsözde Arap dünyasında Osmanlı geçmişi dair olumsuz yaklaşımdan söz etmekte ve bunun nedenleri arasında yerel tarihsel kaynaklar hakkında kötü bilgilenmek ve dış kaynaklara (elçilik raporları, seyahatnameler) fazlaca bağlılığı göstermektedir. Barkan gibi araştırmacıların başlattığı arşive dayalı çalışmaların yalnızca merkezi Osmanlı ülkeleri açısından değil Arap eyaletleri açısından da algı değişikliklerine neden olduğuna işaret etmektedir. Raymond'un önsözünde dikkat çektiği bir başka nokta Osmanlı geçmişinin bu bölgelerde sömürgeci mantığı ile değerlendirilmesinin arşiv kaynakları göz önüne alındığında gerçekçi olmadığıdır. Aksine 'ekonomik gerçekliklerin göz önünde tutulması, Osmanlı İmparatorluğu'nun, sözcüğün 'Braudelci' anlamında bir 'dünya ekonomisi' oluşturduğunu ve bu geniş bütün içinde eyaletlerin ve özellikle kentlerin, imar edilmiş alanları ve nüfusları yüzde elli oranında artan Halep, Şam, Kahire ve Tunus'taki dikkat çekici gelişimi de açıklayan bir atılım yaşadıklarını düşünmemize yol açmaktadır. Bu saptama, bu kent-

12 André Raymond, "The Residential Districts of Cairo during the Ottoman Period", *The Arab City: Its Character and Islamic Cultural Heritage* (Riyah: Arab Urban Development Institute, 1982), s. 100-110.

13 André Raymond, "Arap Eyaletleri 16.-18. Yüzyıllar", *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, c. I, Robert Mantran (ed.), çev. Server Tanilli, (İstanbul: Say Yayınları, 1991), s. 419-510.

14 André Raymond, *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri*, çev. Ali Berktaş, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995), 256 s.

lerin 'harap oluşu' üzerine klasik tezleri tamamen çürütmektedir. Büyük Arap kentleri, tam tersine geleneksel kentlerden geriye kalan görüntüsünün bugün bile çarpıcı bir resmini sunduğu bir zenginlik yaşamışlardır. Halep gibi bir kent doruk noktasına Osmanlı döneminde ulaşmış ve Kahire 18. yüzyıldan önce, Memluk döneminde bile, Osmanlılar zamanındaki kadar geniş ve kalabalık olmamıştır.' (s. vi)

Raymond kitabının önsözünde yer alan yaklaşımla metnini inşa etmekte. Kipta, Osmanlı fetihlerinin bölge üzerindeki etkisi, Arap kentlerinin yeni yapı içindeki örgütlenmesi ve büyük kentlerin evrimindeki başlıca veriler incelenmektedir. Raymond Osmanlı fetihlerinin inhitata neden olduğu şeklindeki algılamaların aksine büyük Arap kentlerinde ekonomik çöküntünün önceki dönemlerde başladığına işaret etmekte. Ona göre imparatorluğun Arap ülkelerine yerleşmesinin bu ülkelerin çoğu açısından ilk sonucu, ağırlığını hissettikleri dış tehlikelerin uzaklaşmalarıydı. Bunun aksi durum savunma çalışmalarını zorunlu kılan sıcak sınırların yanındaki kentlerdi. Üzerinde durulan bir diğer nokta yazarın yukarıda anılan bazı çalışmalarında da dikkat çektiği gibi¹⁵ ekonomik canlanma ve gelişmeydi. Osmanlı fethi Arap devletlerini Akdeniz'in Roma'dan sonra gördüğü en büyük siyasi birliğin parçası haline getirmişti. İnsanların ve malların yer değiştirme kolaylığı, büyük çeşitlilik gösteren bir bütün içinde ticaretin gelişimini güçlü bir şekilde desteklemiş olmalıydı. İmparatorluğun sağladığı üretim ve tüketim pazarının dev boyutlarının canlandığı iç akımlar, 19. yüzyıla kadar bu yoğun ticari etkinlik içinde ilk sırayı almıştı. Çok kalabalık Müslüman topluluklarını tek bir otorite altında birleştiren ve göreceli bir dolaşım kolaylığı sağlayan çok geniş bir imparatorluk kurulmasının bir diğer sonucu da, yararlı etkileri özellikle kara kervanlarının başlıca iki çıkış ülkesi olan Mısır ve Suriye'de hissedilen, haccın gelişimiydi. Osmanlı yöneticileri bu uygun koşulları dini olduğu kadar siyasi amaçlarla da etkin bir biçimde kullanmışlardı. Hac, Osmanlı devleti için dünyevi otoritesini ve en önemlisi İslam gücü olma rolünü her yıl ifade etmenin aracıydı.¹⁶ Raymond, Osmanlı döneminde kentlerin atılımına katkıda bulunan unsurlar arasında, çeşitlilik ve etkinlikleriyle kentleri zenginleştiren nüfusun hareketliliğini de göstermektedir. Tüm bu etkenler kentsel büyümenin dinamiğini oluşturmuştur.

Raymond çalışmasında Arap kentlerindeki nüfusun yapısı üzerinde durmakta, egemen yönetici zümreyi, ulema, tüccar ve zanaatkarları, nihayet azınlıkları ayrıntılı biçimde incelemektedir. Burada dikkat çeken yön Osmanlı düzeninin özellikle güvenlik ve ekonomik kârlar anlamında sağladığı imkanların nüfusun renkli ve dinamik bir niteliğe bürünmesine hizmet edışıdir. Egemen zümre

15 Bkz. dipnot 10.

16 Raymond, *a.g.e.*, s. 16-21.

nüfusun önemli bir bölümünü oluşturmuyordu. En önemli kesim Türk kökenli askerlerdi. Bunların yanında merkezi hükümetin gönderdiği siyasi personel ve ulemanın sayısı hem azdı hem de geçici süre burada kalmaktaydılar. Ulemaya bakıldığında ise taşra eyaletlerinin adli sisteminin bütünü elinde tutmak üzere merkezi hükümet tarafından gönderilen kadıların dışında bu grubun tamamına yakını Arap kökenliydi. Bununla birlikte Raymond'a göre yerli nüfustan gelmelerine karşın, ulema benzeşik bir toplumsal grup oluşturmuyordu. Ekonomik açıdan üretici olan yerli toplulukta iki temel karakteristik görülmekteydi. Birincisi bilinen bir özelliktir: Ticari etkinliklerin üretici etkinliklere (zanaat) üstünlüğü. Geleneksel bir toplumsal tavra ve Arap dünyasındaki ekonominin ve tekniklerin evrimine bağlı nedenlerle, tüccarın yeri hem toplumsal saygınlık hem de ekonomik gerçeklik içinde zanaatkarın üstündeydi. Raymond bu konuda ilginç örnekler sunmaktadır. Kahire'de 17. ve 18. yüzyılların son yirmişer yıllarına denk düşen miras dökümlerinden çıkardığı sonuçlar bu üstünlüğü sayıya vurmaktadır. Buna göre 1679 ile 1700 arasında bir tacirin ortalama mirası 188.565 para, zanaatkarinki ise 48.845 paraydı. Ekonomik yaşama dair ikinci karakteristik ise Arap-İslam toplumunun görece eşitliği hakkındaki geleneksel görüşlerle çelişmektedir. 18. yüzyıl Kahire'sindeki zanaatkar ve tacirlerin miraslarının incelenmesi servetler arasındaki aşırı eşitsizliği ortaya koymaktadır.¹⁷ Bu çerçevede dikkat çeken bir başka konu Arap kentlerinin çoğunda uluslararası ticarete uzmanlaşmış büyük tüccarların yer alışıdır. Bu zengin tüccarlar yaşadıkları kentlerin ve sosyal dokunun gelişiminde olumlu etkilerde bulunmaktaydılar.

Seçkinler, bürokratlar ve zengin tüccarların yanında Arap kentlerinin sıradan insanları da Raymond'un çalışmasında yer almaktadır. Bunlar yalnızca Mısırlı, Suriyeli, Türk ya da diğer Müslüman unsurlar da değildir. İslam'ın egemenliğini tanımış olan ve ehl-i kitap olarak bilinen Hristiyanlar, Yahudiler ve daha çok ticari amaçlarla burada bulunan Avrupalılar (Frenk) incelenenler arasındadır. Raymond'un ortaya koyduğu gibi Arap kentleri kırsal alanlara göre etnik, dini ve dilsel unsurlar olarak çeşitlilik içermektedir.¹⁸

Osmanlı idaresinin merkezi ülkelerdeki yönetim esaslarına dair araştırmalar bulunmakla birlikte uzak eyaletlerdeki durum yeterince araştırılmış değildir. Raymond'un eseri Arap kentleri özelinde böyle bir boşluğun doldurulmasına hizmet ediyor. Yazarın kendisi de Arap kentinin sistematik bir incelemeye alınmamış olmasına dikkat çekiyor. Eyaletlerle hükümet arasındaki yazışmalar ve daha önemlisi *evamir-i sultaniyyenin* henüz incelenmemiş olması merkezi politikanın kentlerin yönetiminde oynadığı rolün bilinmesini engellemektedir. Bu nedenle çalışmalarında yazarın izlediği yöntem dışsal kalan incelemelerden yola çıkan gözlemlerle yetinmek şeklinde özetlenebilir. Büyük Arap kentlerinin ortak özelliklerinden biri, kent işlerine bakan memurların sayıca az oluşudur.

17 Raymond, *a.g.e.*, s. 53.

18 Raymond, *a.g.e.*, s. 74.

Kentlerde geleneksel olarak iki uzmanlaşmış memur bulunurdu: Muhtesip ve vali. Bu iki kurum Osmanlı döneminde de varlığını sürdürmüştür. Raymond yalnızca merkezi idarenin temsilcilerinin politik kararları üzerinde değil gündelik yaşam içindeki toplumsal rollerine de değinir. Örneğin muhtesiplerin ve kadıların sorumluluğundaki çarşı, pazar denetimleri konusunda kullandığı çarşı folkloruna dair örnekler sosyal tarihçilik açısından ilgi çekicidir.¹⁹ Osmanlı dönemi Arap kentlerinde ne özerklik ne de bu özerkliği sağlayacak kurumlar vardır. Bununla birlikte kent içi 'gruplaşmalar' (*tevaif*), kent yaşamında etkin bir rol oynamaktadır. Meslek loncaları, etnik ve dini topluluklar Osmanlı döneminde çeşitlilik olarak artmış, Osmanlıların bu bölgelerdeki yönetimlerinin araçları arasına girmiştir. Loncalar temelinde bakıldığında sayılarının kentlere göre değiştiği görülmektedir. Doğal olarak ilk hedefleri üyelerinin mesleki etkinliklerini denetlemektir; ancak en az onun kadar önemli işlevleri arasında iktidarla kent nüfusu arasındaki bağlantıyı kurmak ve iktidarın özel bir idari kuruma gereksinim duymadan denetimini sürdürmesini sağlamaktır. Raymond'ın verdiği örneklerden anlaşıldığı üzere meslek loncası, kriz anında görüşlerine başvuru alan şeyhler aracılığıyla, yetkili makamların uyrukları denetim altına almasını sağlayan bir 'yarı resmi yönetim' hücreydi. Benzer biçimde çok çeşitli oldukları görülen tüm etnik ve dini topluluklar yarı idari birimler gibi örgütlenmiş olup, şeyhlerin yönetimi altındaydı.

Osmanlı makamlarının başlıca endişesi İstanbul'da ve tüm eyalet başkentlerinde düzenin sürdürülmesi ve güvenliğin sağlanmasıydı. İdarenin kolluk güçleri ve yerel unsurlara rağmen güvenliğin sağlanması her zaman kolay değildi. Kentlerin iktidarı ele geçirmek için mücadele eden yönetici zümrenin çeşitli bileşenleri arasında sürekli ve kimi zaman kanlı çatışmalara sahne oldukları düşünüldüğünde güvenlik meselesinin önem taşıdığı görülmüyordu. Bununla birlikte yerel halkın kendilerini doğrudan ilgilendirmeyen kavgalardan sanıldığı kadar zarar gördükleri söylenemezdi. Raymond kent halkının asıl acıyı, emirlerin olağan haraçlarından ve şiddet hareketlerinden çektiklerini belirtmektedir. Ancak kentlerin sıklıkla yaşadığı şiddet dalgaları dışında günlük düzenin dikkat çekici biçimde sağlanmış olduğunu kaydetmektedir. Bu konuda yalnızca yerel kaynakları değil yabancı gözlemcilerin yazdıklarını da dikkate almaktadır. Bir kent yaşamı içinde büyük önem taşıyan temizlik, su ihtiyacının karşılanması, sokakların aydınlatılması ve yangınlara karşı geliştirilen önlemler çalışmasının alt başlıkları arasında yer almakta. Kent temizliği konusunda Kahire gibi yerlerde *zebbal* ve *terrabin* adlı görevlilerin bulunduğunu, masraflarının sokak sakinlerince karşılandığını yine buradan öğrenmekteyiz. Benzer biçimde Halep'te ücretlerini esnafın ödediği *kennas* (süpürücü) loncası pazarların temizliğiyle ilgilenirdi. Kahire'li Şeyh Hasan eş-Hicazi'nin Arap sokak-

19 Raymond, *a.g.e.*, s. 79-80.

larındaki ihmal edilmişliğe ve hijyen sorununa gönderme yapan tespitlerine değinen Raymond, son tahlilde bu kentlerin durumunun aynı dönemdeki Batı kentlerinin durumlarından kötü olmadığına işaret eder.²⁰ Kahire ve Cezayir gibi kentlerde dikkat çeken yön gerçek bir kamu hizmeti bulunmasa da merkezi ya da yerel yönetimlerin (paşalar ve yönetici zümre) sanıldığından daha güçlü müdahaleleri, doğrudan tüketicilerin ödeme yaptıkları uzmanlaşmış meslek loncalarının etkinliği ve vakıfların (*habus*) katkılarının birleşerek büyük kent yaşamının işleyişini sağlamış olmalıdır.

Mekansal örgütlenme konusu Raymond'un çalışmasında kentlerin örgütlenme ilkelerini belirleme açısından önem taşıyor. Buna göre Arap kentlerinin mekansal örgütlenmesinde belirleyici unsur ekonomik merkez olarak tespit ediliyor. Kentin ikinci özelliği, ekonomik etkinliğin yoğunlaştığı merkezi bölgelerle ikamete ayrılmış bölgeler arasındaki çok büyük farklılaşmaydı. Bu bölünüş kısmen, ekonomik işlevlerin öncelliğinin ve öneminin sonucuydu. Olayın sosyo-kültürel boyutu ise, Akdeniz toplumlarında aile yaşamının toplumdaki göreceli kopukluğuna ilişkindi. Toplulukların bölünmesindeki ve topografik açıdan ayrı semtler halinde örgütlenmelerindeki katılık, Arap kentinin üçüncü özelliğini oluşturmaktadır.²¹ Ekonomik etkinliklerin, büyük Arap kentlerinin örgütlenmesinde oynadığı temel role yönelik Arap dünyasında görece bir durgunluğun bütüne egemen olduğu tezi ileri sürülmektedir. Bu durgunluğu açıklayan birçok neden ortaya konulmaktadır. Raymond bunları şu şekilde sınıflandırmakta: Makul bir karla yetinip aşırı rekabeti reddetme konusundaki genel eğilim, kapalı topluluklar ve sıkışık bir coğrafi çerçeve (çarşı içinde) yaşama alışkanlığının bu eğilimi güçlendirmesi. Teknik buluşlara açık olmama, bilerek yok sayılan dış dünyaya üstün tutulması alışkanlık halini almış bir evren içine kapanma eğilimi. Bununla birlikte tüm yeniliklerin reddedilmediği görülmüyordu. Örneğin yaşam biçiminde gerçek bir devrim yaratan yeni malların hızlı yayılması bunu göstermekteydi. Mısır'a 16. yüzyılın ilk on yılında giren kahve, ancak sonraki tarihlerde teslim bayrağını çeken sert dini makamların tüm hoşnutsuzluğuna karşın, kendisini kabul ettirmişti. Evliya Çelebi 1650'ye doğru Kahire'de 643 kahvehane saymıştı ve 18. yüzyıl sonunda *Description de l'Egypte* bu sayı 1200 olarak tahmin ediliyordu.²² Ekonomik örgütlenmenin ikinci çarpıcı niteliği zanaat faaliyetlerinin ticari faaliyetlere oranla zayıflığıydı. Ancak Raymond Arap kentlerinin sınai üretimlerinin küçümsememesi gerektiğini düşünmektedir. Büyük kentler, merkezleri oldukları ülkelerin genel ekonomisinde temel bir rol oynuyorlar, kırsal nüfusun ihtiyacı olan ve ev atölyelerinin de kırsal zanaatın da yeterli miktarda üretmediği ürünleri sağlıyorlardı. Diğer yandan kentler, imparatorluğun üretimleri birbirini tamamlayan diğer eyaletlerine ihraç edilen mallar üretiyorlardı.²³

20 Raymond, *a.g.e.*, s. 99-101.

21 Raymond, *a.g.e.*, s. 115-119.

22 Raymond, *a.g.e.*, s. 159-160.

23 Raymond, *a.g.e.*, 190.

Arap kentlerinin konut alanları ve konut tipleri konusu Raymond'un aynı zamanda bazı önyargıları da tartışmaya açtığı meselelerden biridir. Aslında söz konusu önyargılar Osmanlı kent tarihçileri tarafından da sorgulanmaktadır. İstanbul, Bursa, Edirne gibi kentler üzerine yapılan çalışmalarda kentin yaşam örüntüleri, farklı etnik ve dini grupların durumu bugün yeniden ele alınmaktadır. İlber Ortaylı ayrı kompartımanlar içinde yaşadıklarını söylediği Osmanlı cemaatlerinin kültürel ve dini olarak benzerlikler üzerine inşa edilmiş mahallerde yerleştiklerini belirtir.²⁴ Donald Quataert ise böyle bir genellemenin her bölge ve kent için aynen kabul edilemeyeceğine işaret eder. Buna örnek olarak da 18. yüzyıl ortalarında Halep kentini gösterir.²⁵ Gerçekten de bu Arap kentinin sakinleri çoğunlukla aynı dinden olanlarla değil, benzer refah düzeyindekilerle birlikte yaşamayı tercih ediyorlardı.²⁶ Raymond dini ya da ulusal azınlıkların topluluk gereklerinin getirdiği coğrafi gruplaşmaları sosyo-ekonomik yapıların etkisinde gelişen mekansal düzenlemeyi bozan etkenlerden biri olarak değerlendirmektedir. 400 yıllık Osmanlı idaresi homojenleşen ikamet semtlerinin gelişimi eğilimini güçlendirmiştir. Bu dönemde tüm Arap kentlerinde bir Yahudi (Hare el-Yehud) ve Yakındoğu'nun tüm büyük kentlerinde bir ya da birkaç Hıristiyan mahallesi (Hare el-Nasara) bulunmaktadır. Osmanlı idaresi sürecinde Müslüman azınlık mahalleleri (Antakya'da Aleviler, Bağdat'ta Şiiler) ya da etnik ağırlıklı mahalleler (Şam, Halep ya da Bağdat'ta Kürt mahalleleri, Cezayir ya da Tunus'ta Endülüs mahalleleri) giderek belirginleşmiştir. Ira Lapidus Kahire'de her Hıristiyan ve Yahudi mezhebinin kendi sokağı olduğunu belirtirken, Halep'te Ermenilerin ve Marunilerin kentin kuzeybatısında yerleştiklerini tespit etmiştir. Kudüs'teki durum hemen her çalışmada üzerinde durulan bir konudur.²⁷ Raymond'un tespitleri de bu tezi destekler niteliktedir. Ona göre bu bölünmenin nedeni güvenlik kaygısı değildir. 'Osmanlıların daha iyi denetlemek, yönetmek ve kolaylıkla sömürmek için azınlık toplumlarının yapısını güçlendirme eğilimleri, zimmilerin ayrı gruplar halinde örgütlenerek dini ve toplumsal özerkliklerini güvence altına alma istekleriyle birleşmiştir. O zaman, göreceli olarak kapalı, kendi dini makamları tarafından yönetilen, homojen mahallelerin oluşumu her yerde güç kazanmıştır.'²⁸

24 İlber Ortaylı, *Osmanlı Toplumunda Aile* (İstanbul: Pan Yayınları, 2000); 'Millet Sistemi', *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi* (İstanbul 1985, c. 4), s. 996-1001.

25 Donald Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922*, çev. Ayşe Berktaş (İstanbul: İletişim Yayınları, 2003), s. 256-258.

26 Abraham Marcus, *The Middle East on the Eve of Modernity: Aleppo in the Eighteenth Century* (New York: Columbia University Press, 1989).

27 Ira Lapidus, *Muslim Cities in the Later Middle Ages*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1967), s. 85 vd.

28 Raymond, *a.g.e.*, s. 209.

Raymond'un çalışmasını teknik bir kent tarihi araştırmasından ayıran ve özgün bir nitelik kazandıran yönü toplumsal tarihin çeşitli aşamalarını da konunun içine alabilmesinde yatıyor. Özellikle mahallelerde donanım, ev tipleri ve gündelik yaşama dair anlatılar bilinmeyen ya da çok az takip edilen bir coğrafyanın Osmanlı dönemi macerasını öğrenmek isteyenlere farklı imkanlar sunuyor. Özellikle mahalle sakinlerinin güvenlik, sıradan komşuluk, alkol ya da fuhuş gibi olaylar karşısında takındıkları tavırlar Balkanlar ya da merkezi Anadolu'daki toplumsal tarih araştırmalarıyla karşılaştırılarak okunmayı hak ediyor. Çalışmada Cezayir, Tunus, Suriye ve Mısır kentleri geniş bir coğrafya ve uzmanlık alanının merkezleri olarak yer alırken ileri sürülen tespitlerin kimi zaman yüzeysel kalabileceği kaygısını akla getiriyor. Oysa Raymond bu kaygıları ortadan kaldırmada ikna edici bir yöntem kullanıyor, farklı örneklerden yola çıkarak daha geniş bir resmin inşasına imkan tanıyor.

Andre Raymond'un Arap kentine yaklaşımında dikkat çekici yönlerden bir diğeri kenti yalnızca yüzyıllar öncesine ait belgelerden ilhamla tasvirlerle dayalı bir anlatı üzerinde kurgulaması değil aynı zamanda sosyal işlevinin altını çizebilmesi. Raymond için kent sosyal, ekonomik ve kültürel hayatıyla bir bütünlük arz ediyor. Yöneticiler ve şehrin halkı arasındaki ilişkiler kurumsal olmanın ötesinde toplumsal anlamda itibar kazanıyor. Bunun yanında tarih yazıcılığında çok az incelenmiş olan Mısır'daki idari dönüşümlerin sosyo-politik yansımaları onun ilgi alanına giriyor.

17. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu için askeri bir fetih devletinden bürokratik ve vergi toplayan bir devlete dönüşümü karakterize etmektedir. Merkezdeki dönüşüm uzak eyaletler üzerinde de etkisini gösterecektir. Yönetici kadrolarda ve yerel askeri güçlerin düzeninde dönüşüm Mısır açısından dikkat çekicidir. Mısır'daki Osmanlı askerleri, imparatorluk fetihleri ve özel eyalet seferlerine katılan askerler olmaktan çıkıp, sabit, yerel çıkar gruplarına dönüşmüşlerdir. 17. yüzyıl sonu ve 18. yüzyıl başı Osmanlı Mısır'ının tarihinde askerlerin, özellikle de alay komutanlarının eşi görülmedik nüfuzuna sahip oldukları bir dönemdir. Söz konusu sürecin bir bölümüne damga vuran karakterler arasında Gönüllüyan alayının komutanı Hasan Ağa Bilifya, damadı İsmail Bey ile himaye ettiği bir yeniçeri komutanı olan Mustafa Kâhya el-Kazdağlı başta gelmektedir. Bu üç isim Mısır'ın asker, zanaatkar ve aşiret topluluklarını bölen iki hizipten biri olan Fakari hizbinin liderliğini yapmıştır. Özellikle Mustafa Kâhya el-Kazdağlı bir yüzyıl sonra Mısır'ı kontrol edecek haneyi kuran isimdir. Kazdağlılar bu dönemde yalnızca alaydan beyliğe dönüşen askeri gruplardan biri olarak kalmamış Mısır'da yaşanan dönüşümün ön saflarında yer almışlardır.²⁹

29 Jane Hathaway, *Osmanlı Mısır'ında Hane Politikaları Kazdağlıların Yükselişi*, çev. Nalan Özsoy, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2002), s. 13-15.

15 Kasım 1736'da başlıca Yeniçeri ortalarının önde gelen bey ve komutanları Birketü'l-Fil'deki Defterdar Muhammed Bey'in konağında bir suikastla ortadan kaldırılmışlardı. Bunlar arasında Yeniçerilerin komutanı Kazdağlı Osman Kethüda da vardı. Kahire'de yirmi yıl boyunca egemen emir durumunda bulunan ve aynı zamanda güçlü Kazdağlılar sülalesinin başı olan Osman Kethüda'nın öldürülmesiyle Mısır tarihine yaklaşık otuz yıl boyunca damgasını vuracak olan kişilerin önlerindeki engeller ortadan kalkmıştı. Bunlardan birisi de Osman Kethüda'nın efendisi Hasan Kethüda'nın oğlu olan Abdurrahman Kazdağlı idi. 1751'den özellikle Yeniçeribaşı İbrahim'in 1754'deki ölümünden başlayıp el-Kebir Ali Bey tarafından sürgün edildiği 1765'e kadar önemli roller üstlenen Abdurrahman Kethüda zamanında Mısır ve özellikle Kahire refah dönemlerinden birini yaşayacaktı. Özellikle mimari etkinlikler Kazdağlı'nın eyalet başkentinin çehresini değiştirecekti. Bununla birlikte ne yaşadığı dönemin tarihçilerince ne de sonraki dönemin uzmanlarınca gereken ilgiyi göremeyecekti.

Le Caire Des Janissaires adlı çalışmasında Raymond 1739-1765 arasını kapsayan olayları Mısır'ın kaderini belirleyen güç merkezlerinden birinin Abdurrahman Kethüda'nın yaşamı ekseninde inceliyor.³⁰ Mısır'ın bu dönemi Osmanlı tarihi içinde özellikle önem taşıyor. 16. yüzyılda Osmanlı siyasi sistemine dahil olan Mısır özellikle Süleyman I döneminde yapılan düzenlemelerle yüzyıllık bir sükunet dönemi yaşamıştı. Mısır'ın yönetimi Osmanlı mevcut kurumlarıyla Memluk döneminden devralınmış kurumların yeniden düzenlemiş haliydi. Yönetim vali, kadı ve ocaklardan meydana gelen üçlü bir kurumaşmaya dayanıyordu. Eyalet yönetimin başı vezir düzeyindeki çoğu padişahla yakın akrabalık içindeki paşa unvanlı valilerdi. İdarenin yanında, mali ve düzenin korunmasına yönelik geniş yetkileri vardı. Raymond 17. yüzyıl öncesi dönemin iktidar yapısını ortaya koyabilmek için bu konuyu ele alıyor. Valiler, kadılar ve ocaklılar yönetim içindeki konumlarıyla inceleniyor. 17. yüzyıl başından itibaren iktidarın evrimi Paşaların gücünde zayıflama ve onlara karşı cüretkar çıkışlar gösteren beylerin nüfusunun artışı ayrıntılı biçimde gözler önüne seriliyor. Bununla birlikte Raymond Osmanlı merkezi rejimine bağlılığın zayıfladığı dönemlerde bile son derece hassas bir dengeyle güç dengesini İstanbul lehine çevirebilecek yeni güç odaklarını desteklemek yoluyla kontrolün sağlanabildiğine dikkat çekmektedir. Ekrem Işın'ın da belirttiği gibi kitap bu yönüyle vali, kadı ve yeniçeri kethüdası etrafında oluşan çok bilinmeyenli siyaset denklemini, yaslandığı kültürel boyutları göz ardı etmeden çözmeye çalışmaktadır. "Vardığı sonuç, tarihe yalnızca trajedileri kaydeden yaşlı bir hafıza gözüyle bakanlar ya da cinayet, suikast ve sürgünler üzerine örülmüş siyaset perdesi altındaki

30 André Raymond, *Le Caire des Janissaires: L'apogee de la ville ottomane sous Abd al-Rahman Katkhuda*, (Patrimoine de la Mediterranee, 1995), 125 s.; Türkçe'si için bkz. *Yeniçerilerin Kabiresi Abdurrahman Kethüda Zamanında Bir Osmanlı Kentinin Yükselişi*, çev. Alp Tümertekin, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1999), 173 s.

galipleri ile mağlupları boşu boşuna arayanlar adına gerçekten düşündürücüdür. Çünkü Osmanlı'nın Mısır yönetiminde ne iktidar adına söz sahibi olan valiler, kadılar ve yeniçeriler mutlak galipleri temsil etmişler, ne de Memluk beyleri mazlum mağlupların safında yer alabilmişlerdir.”³¹

Osmanlı Mısır'ında merkezin izlediği politika incelikli bir satranç oyununu andırmaktadır. Raymond'un yıktığı ön yargılardan biri de Osmanlı rejiminin resmi görevlileriyle ilişkilerinin düzeyine yönelik anlatıdır. Her şeyden önce merkezi hükümet Mısır'daki valilerinin çok güçlenmesi ve kendisine karşı tehdit oluşturabilmesi olasılığına karşı Memluk beyleriyle zaman zaman ittifak yapmaktan kaçınmamaktadır. Bazı durumlarda ise Memluk beyleri oyunu kuralına göre oynama konusunda direnebilmektedirler. André Raymond'un kişisel tarihi üzerinden Kahire'ye yönelik bir toplumsal tarih araştırmasına imza attığı Abdurrahman Kethüda bu direnci gösteren aktörlerden biridir. Her ne kadar tarihi kaynaklar onu gereğince önemsememişse bile Memluk Kahire'sini Osmanlı Kahire'sine dönüştüren isimdir. Siyasi açıdan pek becerikli olmadığı ortadır. 1747-1751 arasını Hicaz'da sürgünde geçirmesi buna işaret etmektedir. Talih ona 1754'te İbrahim Kethüda'nın ölümüyle bir kez daha gülse de 1760'lar da yaşadığı politik rekabet karşısında ortaya koyduğu tercihler bir kez daha sürgüne gönderilmesine neden olmuştur (1765-1776). Siyasi açıdan perdenin arkasında kalma çabalarını açıklamak kolay gözükme de bir dönem Kahire'deki en büyük güç merkezi olduğu muhakkaktır.

Abdurrahman Kethüda örneğinde olduğu gibi Memluk Beylerinin Mısır'ın bu döneminde öne çıkan güçleri birçok etkene bağlıdır. Her şeyden önce yeniçeri zümresi ve Memluklar arasındaki siyasi ilişkiler iki grup arasındaki ittifakın askeri boyutuna işaret etmektedir. Hathaway ve Raymond gibi araştırmacıların açıkça gösterdiği gibi bu ilişkinin sonucunda yeniçeriler içinde Türk unsurun yerine Memluk unsuru artmaya başlayacaktır. Söz konusu ittifakın ekonomik yönünü ise Mısır'a büyük paralar sağlayan kahve ticaretinin denetimi oluşturmaktadır. Abdurrahman Kethüda'nın büyük ölçüde Kahire'nin imarına harcadığı gelirin temeli kahve ticaretinden elde edilen büyük servete dayanıyordu. Mısır'ın 1736-1780 arasında yaşadığı bolluğun ve göz kamaştırıcı zenginliğin dayandığı kahve ticareti refah döneminin göstergesiydi. Ancak aynı dönemde ticaretteki bu yükselişe karşın zanaatlarda belirli bir durgunluk dönemi yaşanıyordu. Kahire'de çalışan nüfusun önemli bir bölümünün uğraş alanı olan kumaş imalatı ve ticaretinin yanında şeker ticaretinde de bir daralma söz konusuydu. Bunun temelinde Marsilya'daki imalathanelerin rekabeti vardı. Aynı dönemde Mısır'ın da Kahire'nin de iktisadi etkinlik merkezi, kahve ticareti et-

31 Ekrem Işın, “Mısır'da Osmanlı Satrancı”, *Yeniçerilerin Kahiresi, Önsöz*, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1999), s. 8.

rafında biçimlenmişti. Kahve ticareti, sayıları 500 ilâ 600 civarında bulunan büyük tüccarların oluşturduğu bir topluluğun elindeydi. Bu tüccarlar bir şehir başkanlığında ayrı bir mesleki topluluk oluşturuyordu. Raymond 1720-1760 arası dönemde güçlerinin zirvesine ulaşan Şuveyhiler ve Şeraybiler'in gelişimi üzerinden büyük tüccarların dinamizmine ve Mısır'ın iktisadi yaşamındaki belirleyici rollerine işaret etmektedir. Fas kökenli Şeraybiler'den Kasım Bey 1734'te öldüğünde mahkeme kayıtlarına geçen mirasında 21.3 milyonluk nakit para gözüküyordu. Kuşkusuz mahkeme kayıtlarında yer almayan çeşitli taşınmaz malların da aralarında bulunduğu pek çok malın varlığı dikkate alındığında servetin boyutları büyüyordu. Aynı aile mallarını satabilmek için bayi ağı kurmuş, Kızıldeniz ile Kahire'de depolar ve antrepolar yaptırmıştı.³²

Raymond'un kurgusunda kahve tüccarlarının özel yer edinişinde büyük tüccarlar ve asker tabakası arasındaki bağlar belirleyicidir. Kahire'nin merkezde yer aldığı bir toplumsal tarih anlatısında bu kaçınılmazdır. Egemenler ülkeyi yönetmelerine imkan tanıyan gelirin büyük bölümünü Mısır'daki zenginlikten alıyordu. Aynı grup yeniçerilerle kurdukları ilişkiler sayesinde ülkedeki egemenliklerini sürdürmeyi garantiliyordu. Büyük ticaret ve yeniçeriler arasındaki ilişki 18. yüzyıl Mısır'ında tarihin akışına yön vermişti. Yeniçeriler yalnızca zanaatkarlar ve tüccarlardan kent rüsumu almakla kalmıyor, işleticisi oldukları gümrük vergilerinden de yararlanıyorlardı. Gümrükler ve ihracat ürünleri tekellerini denetleyebilmeleri onlara Avrupalı tüccarlarla ilişki kurma imkanı yaratıyordu. Tüm bu ilişkiler ağı Raymond'un çalışmasında İbrahim Kethüda ya da kendisini tümüyle toplumsal ve dinsel vakıfların geliştirilmesine, dolaşısıyla benzeri görülmedik bir imar çabasına adanmış Abdurrahman Kethüda gibi isimlerin toplumsal altyapısını açıklayabilmede anahtar rol üstlenmesini sağlıyor.

Abdurrahman Kethüda'nın Kahire'si 1718-1730 arasında İstanbul'da yaşanan Barok dönemden izler taşıyor denebilir. Kahire dönüşmekte, güney yönüne doğru büyümeyi, Batı bölgelerindeki nüfus artışı izlemektedir. Raymond söz konusu gelişim sürecini şehrin geçmiş asırlardaki durumuyla mukayeseli biçimde ortaya koymaktadır. Bunu yaparken dönemin Arapça literatürünün yanında Savary gibi gözlemcilerin aktardıklarına da başvurmuştur. Savary 1777'de Kahire ve Mısır'ı ziyaret ettiğinde kent ve ülke hala altın çağını yaşıyordu. Ancak 1783-1785 yılları arasında Mısır'da bulunan Volney'in çizdiği portre hiç de selefinin çizdiğine benzemiyordu. Çünkü onun döneminde Mısır 1798'e kadar dinmeyecek olan bir bunalımın eşiğinde olup, iç savaş ülkeyi kasıp kavurmakta, 1792'ye kadar sürececek bir veba salgını ve kıtlık baş

32 Raymond, (1999), *a.g.e.*, s. 73-81.

göstermekteydi.³³ Oysa Mısır'ın zenginliği sayesinde Kahire'nin hızla geliştiği dönemde her şey bambaşka idi. Abdurrahman Kethüda bu büyümeye ilgisiz kalmadığı gibi kentin anıtsal biçim almasına da katkıda bulunmuştu.

Arap ülkelerinde Osmanlı yönetimiyle ilgili başlıca önyargının gerileme ve çöküş iddiaları üzerine yoğunlaştığı ve Raymond gibi tarihçilerin araştırmalarının bu bakış açısını sarstığı yukarıda belirtilmiştir. Osmanlı idaresinin özellikle kent yaşamını söndürdüğü ve Arap kentlerini sosyo-kültürel anlamda gerilettiği iddiaları mimarı ve estetik unsurların değerlendirilmesinde de etkisini göstermiştir. Kahire söz konusu olduğunda buradaki Osmanlı dönemi mimari mirası Memluklar çağıyla karşılaştırılarak aşağılanmaya maruz kalmıştır. Osmanlı mimari etkinliklerini gün ışığına çıkarma konusunda pay sahibi olan Edmond Pauty gibi bir uzman bile böylesine vasat bir sanatla ilgilendiği için nerdeyse özür dileyecek gibidir. Marcel Colombe 1517 sonrasında Mısır'ın içine düştüğü söylenen kültürel kısırlığı eleştirirken bir zamanlar göz kamaştırıcı parlaklığa erişmiş olan bilim ve sanat alanlarının Osmanlı Kahire'sinde dumura uğradığını, inşaat alanında ise hemen hiçbir orijinalliğin yaratılmadığını ileri sürmektedir. Raymond bu konuda yeni bir bakışı temsil etmektedir. Ona göre Osmanlı İmparatorluğu'nun sıradan bir vilayeti konumuna indirgenmiş ve gelirin bir bölümünü Babiâli'ye vergi olarak ödeyen bir ülkedeki genel koşullar pek elverişli sayılmasa da, Osmanlı dönemindeki bayındırlık çalışmaları gene de görkemli Memluklar dönemiyle rahatlıkla karşılaştırılabilecek kadar önemlidir³⁴ 1517-1798 arasını kapsayan döneme ilişkin bir dökümden 199 adet sınıflandırılmış yapı yer oluyordu ki, aynı süre çerçevesinde bakıldığında Memluk yapılarına (233) yakın bir sayıdır bu. Kent açısından büyük önem taşıyan kamu binalarına bakıldığında ise rakamlar birbirine yakındır. Kahire'de 124 Memluk yapısına karşı 125 Osmanlı yapısı yer almaktadır.

Abdurrahman Kethüda'yı Kahire'de ölümsüzleştiren icraatları siyasi olmaktan öte kültürel alandaki katkılarında saklıdır. Mimari alanda görülen atılımlar şehri Osmanlı kimliğine kavuşturmuştur. Bu süreç görünürde son derece anakroniktir. Merkezden siyasi olarak gittikçe uzaklaşan Kahire kültürel anlamda Osmanlı damgasına kavuşmaktadır. Kahire şehir olarak yeni yerleşimlerle genişlerken *Birketü'l-Fil* ve *Özbekiyye* gibi zengin muhitler İstanbul'daki Boğaziçi ve diğer mesire yerleri benzeri bir havaya bürünmektedir. Mimari alanda bütünüyle bir Osmanlı havasından söz etmek mümkün değildir ama Osmanlı Memluk tarzı bir sentez açıkça görülmektedir. Özellikle sebiller İstanbul'daki benzerleriyle kıyaslanabilecek bir üsluba sahip olmaktadır. 18. yüzyılın ilk yarısıyla son çeyreği arasındaki dönemde inşa edilen yapılar Osmanlı

33 Raymond, (1999), *a.g.e.*, s. 93-122.

34 Raymond, (1999), *a.g.e.*, s. 126.

egemenliğinde geçen 281 yılda inşa edilenlerin üçte birinden fazladır. Bütün bu etkinliğin en yoğun olduğu yıllar Abdurrahman Kethüda dönemine denk düşmektedir. Ceberti gibi Abdurrahman Kethüda'ya karşı son derece sert bir tavır sergileyen yazarlar bile bu baş döndürücü imar faaliyeti karşısında hayranlıklarını ifade etmekten geri kalmamaktadır. Böylesine kapsamlı bir etkinlik hem kendisine düşen kabarık miras, hem de yeniçeri ocağının başı sıfatıyla sağladığı gelirler sayesinde, yani ocağın sınırsız kaynaklarını ve özellikle kahve ticaretini elinde tutmasıyla gerçekleştirilmiştir. Kahire'nin tarihi potası sayılan Fatımi ve Memluk dönemi *Kasaba* caddesinin sonunda bugün bile bütün görkemiyle yükselen Beyne'l-Kasreyn Sebili, Mısır'ın bu dönemde yaşadığı zenginliği şatafatlı bir dekora kazımayı başarmış, güzel sanatlara vurgun bir emirin izlerine tanıklık etmektedir.³⁵

1765'de Abdurrahman Kethüda'nın sürgüne gönderilmesi Kahire ve genelde Mısır için bir dönemin sonuna işaret ediyordu. Aslında onun desteğiyle iktidara gelen Ali Bey zamanında Mısır'daki iki yüz elli yıldır yaşamı düzenleyen örgütlenmenin niteliği köklü değişime uğrayacaktır. Yeniçeri başı sürgüne gönderildikten sonra ocak komutanları sistemli biçimde politikanın dışında tutulmaya çalışılacaktır. 1798'de Napoleon işgaline kadar olan dönemde Mısır yeni sorunlar ve çatışmaların merkezi haline dönüşecektir. André Raymond'un çalışması bu sürece giden son yüzyılın profilini çıkarmak açısından yeni bir bakış açısı sağlamaktadır. Ancak en önemlisi sömürgecilik ile Pax-Ottomana arasında sıkışıp kalan, aynı şekilde oryantalist yaklaşımının olumsuzluklarını üzerinde toplayan Osmanlı dönemi Arap kent tarihçiliğine yönelik katkısıdır. Raymond'ın çalışmaları ihmal edilmiş ya da bilinçli olarak tahrife uğramış Osmanlı kent tarihinin sorunları üzerine yoğunlaşmaktadır. Onu özgün kılan yönü baskın eğilimlere boyun eğme kolaylığına düşmeden yeni bir yaklaşım inşa edebilmesinde yatmaktadır. Böylelikle Nelly ve Hathaway gibi genç kuşakların bu birikim üzerinden Osmanlı Mısır'ının tarihini yeniden yazabilmelerine olanak sağlamaktadır.

35 Raymond, (1999), a.g.e., s. 125-157.

Kaynakça

Barbir, Karl, “1945 Sonrası Arabistan’da Osmanlı Tarihi Çalışmaları”, Kemal Karpat (ed.) *Osmanlı Geçmişi ve Bugünün Türkiye’si*, (İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2004), ss. 403-414.

Buzpınar, M. Tufan. “Arapların Osmanlıya Bakışı”, *İzlenim*, , Sayı 35-36, (1996), ss. 63-65.

Nelly Hanna ve Raouf Abbas (ed.), *Society and Economy in Egypt and the Eastern Mediterranean, 1600-1900; Essays in Honor of André Raymond* (Cairo: American University in Cairo Press, 2005).

Gibb, Hamilton A. R., *Orta Asya’da Arab Fütuhâtı*, (Türkiyat Enstitüsü Yayınları, 1930).

Hathaway, Jane, *Osmanlı Mısır’ında Hane Politikaları Kazdağlıların Yükselişi*, çev. Nalan Özsoy, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2002).

_____, *The Arab Lands Under Ottoman Rule, 1516- 1800*, (Londra: Pearson Longman, 2008).

Holt, P. M., *Egypt and the Fertile Crescent 1516-1922*, (Londra: Longmans, 1966).

Işın, Ekrem, “Mısır’da Osmanlı Satrancı”, *Yeniçerilerin Kahiresi*, Önsöz, (İstanbul:Yapı Kredi Yayınları, 1999).

Kavtarani, Vacih, “20. Yüzyılın İlk Yarısında Lübnan’da Milliyetçi Düşünce ve Osmanlı İmgesi”, Kemal Karpat (ed.), *Osmanlı Geçmişi ve Bugünün Türkiye’si*, (İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2004), ss. 381-401.

Kitapçı, Zekeriya, *Arablar'ın Türkistan'a Girişi*, (İstanbul: TDAV Yayınları, 2000).

Lapidus, Ira, *Muslim Cities in the Later Middle Ages*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1967).

Marcus, Abraham, *The Middle East on the Eve of Modernity: Aleppo in the Eighteenth Century*, (New York: Columbia University Press, 1989).

Ortaylı, İlber, *Osmanlı Toplumunda Aile*, (İstanbul: Pan Yayınları, 2000).

_____, "Millet Sistemi', *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt. 4, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1985), ss. 996-1001.

Özbaran, Salih. "Sömürü" ile "Pax-Ottomana" Arasına Sıkıştırılmış Bir Konu: Osmanlı Yönetiminde Arap Ülkeleri. *Toplumsal Tarih*, Eylül 2009, c. 25, sayı 189, s. 12-21.

Özbaran, Salih, *The Ottoman Response to European Expansion; Studies on Ottoman Portuguese Relations in the Indian Ocean and Ottoman Administration in the Arab Lands During the 16th Century*, (İstanbul: ISIS Press, 1994).

Quataert, Donald, *Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922*, çev. Ayşe Berktaş, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2003).

Raymond, André. "Arap Eyaletleri 16.-18. Yüzyıllar", Robert Mantran (ed.), *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, Cilt. I, Çev. Server Tanilli, (İstanbul: Say Yayınları, 1991), s. 419-510.

_____, "Islamic City, Arab City: Orientalist Myths and Recent Views", *BRIMES 21-1*, (Durham, 1994), s. 3-19.

_____, "The Residential Districts of Cairo during the Ottoman Period", *The Arab City: Its Character and Islamic Cultural Heritage*, (Riyahd: Arab

Urban Development Institute, 1982), s. 100-110.

_____, *Le Caire des Janissaires: L'apogee de la ville ottomane sous Abd al-Rahman Katkhuda*, (Patrimoine de la Mediterranee, 1995).

_____, *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri*, çev. Ali Berktaş, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995).

_____, *Yeniçerilerin Kahiresi Abdurrahman Kethüda Zamanında Bir Osmanlı Kentinin Yükselişi*, çev. Alp Tümertekin, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1999).

_____, "The Ottoman Conquest and the Development of the Great Arab Towns", *International Journal of Turkish Studies*, Cilt. Sayı.1, (1980), s. 84-86.

Shaw, Stanford J., *The Financial and Administrative Organization and Development of Ottoman Egypt 1517 -1798*, (Princeton University Press, 1962).

Şeşen, Ramazan, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1998).

Yıldız, Hakkı Dursun, *İslamiyet ve Türkler*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1967).

.....

